Тетяна Ткаченко

ДІАЛЕКТИЗМИ В МОВІ ПРОЗИ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

У статті здійснено лінгвостилістичний аналіз діалектних слів, зафіксованих у мові прози Михайла Стельмаха. Описано фонетичні та лексичні діалектизми, з'ясовано їхній стилістичний потенціал, установлено авторські шляхи і прийоми використання діалектизмів з метою стилізації усно-розмовного колориту в художньому тексті.

Ключові слова: діалектизм, діалектна лексика, експресивність, стилізація розмовності.

Діалектні слова в художній мові досить часто вживають зі стилістичними настановами, коли автор має на меті відтворити місцевий колорит, типізувати характери представників різних суспільних верств, дати мовну характеристику персонажів тощо. Доречно використаний діалектизм у художньому тексті є потужним засобом експресії, адже "діалектне слово в словнику – це літературне слово з територіальним і письменницьким "портретом", а діалектне слово в тексті – це стилема, експресема, засіб художньо-образної конкретизації" [1, с. 49].

Як підкреслює П. Гриценко, діалектизм у художньому творі – це один із виявів багатогранного процесу взаємодії діалектів і літературної мови: вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову їхньої структури, зміну функцій їхніх елементів; разом з тим літературна мова живиться діалектизмами як засобом реалізації художнього задуму [2, с. 36].

Уживання діалектної лексики в мові художнього твору, на думку С. Єрмоленко, зумовлене такими настановами: 1) відтворення тих реалій, що пов'язані з певною територією, яку описує автор; 2) відтворення особливостей усного мовлення; 3) уведення нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка сприяє словесно-художньому зображенню [3, с. 16]. Таким чином, у художніх текстах діалектним словам відводять не тільки стилістичну, але й власне номінативну роль, зокрема в тих випадках, коли вони є єдино можливим засобом позначення відповідних реалій, створення етнокультурного тла оповіді.

А. Коваль зауважує, що наявність чи відсутність діалектизмів у прозовому творі залежить також і від обраної автором манери викладу: за умови використання оповідної манери кількість стилістично позначених лексичних одиниць, а серед них і діалектизмів, зростає [4, с. 87]. Мета нашої статті – з'ясувати стилістичне навантаження діалектизмів у творчості Михайла Стельмаха (Стельмах).

У класичній і сучасній українській літературі майже немає письменника, у якого не було б досить виразного "територіального обличчя". Зокрема, Михайло Стельмах – подолянин, він зображав не абстрактне сільське життя, а локалізоване на теренах його батьківщини – Поділлі. Дитячі та юнацькі роки він провів саме тут, був знавцем усіх особливостей усно-розмовного мовлення свого регіону, як і живої народної мови всієї України, добре знав мову українського фольклору. Багато діалектизмів, що функціонують у мові прози Михайла Стельмаха, зафіксовано у СУМі. Л. Паламарчук зазначав, що до "реєстру тлумачного словника-довідника залучаються лише ті діалектизми, які стали надбанням нашої писемності й зустрічаються у творах кількох відомих авторів, набувши в такий спосіб прав громадянства" [5, с. 13].

Відображаючи усно-розмовне мовлення, Михайло Стельмах найчастіше зі стилістичною настановою вживає фонетичні та лексичні діалектизми.

Фонетичні подолізми виявлені зокрема:

1) у випадках відображення сильного "укання": *кумедія, кумерція, кумпанія, сурйозні*. Напр.: – *Оце* ***кумерція*** *так* ***кумерція****: що куп, то й луп! – тримаючи в руці шапку, витанцьовував Гива по клуні й ніяк не міг взятися за ціпа*;

2) у вживанні приставного **г**: *гобід, гобідати*. Напр.: – *От* ***погобідав****, так* ***погобідав****, що й самому не думалось, не гадалось*;

3) у заміні губного **ф** сполученням **хв**: *Хведя*, *хверзь*, *хвантазія*. Напр.: *– То що це? – Король! – А це? –* ***Хверзь****. – Не* ***хверзь****, а ферзь! – строго поправив мене панич.*

Як стає очевидним з аналізованих текстів, фонетичні діалектизми автор використовує автором з метою мовної характеристики персонажів – представників сільського населення Поділля. Адже одним із засобів передачі усного мовлення, індивідуалізації мови персонажів є відтворення особливостей їхньої вимови, фонетизація окремих слів [3, с. 21].

Діалектизми правдиво передають особливості усно-розмовного мовлення людей. Відтворену автором фонетичну специфіку подільських говірок прослідковуємо в усіх репліках персонажів. Регулярність їхнього уживання свідчить, що ці слова мають властивості ключових, посідаючи важливе місце серед засобів створення мовних портретів героїв у образній системі творів: *– У нас не полюбляють крепко* ***сурйозних****, у нас гості повинні орудувати язиком, щоб і якась* ***кумерція****, і якась політика була*.

Серед лексичних діалектизмів у мові прози Михайла Стельмаха найбільш частотними є іменники та дієслова, серед яких виокремлюємо такі лексико-тематичні групи:

– назви рослин: *дутель* (виноска – *горох*)*, маремуха* (‘мухомор’ (СУМ, IV, с. 626))*, матірка* (‘коноплі з жіночими квітками, що дають насіння та з яких виробляють грубе волокно’ (СУМ, IV, с. 650))*, саблук* (‘дика яблуня” (СУМ, IX, с. 7)). Напр.: *Он біля пенька розпухирилась* ***маремуха****, червона шапка її блищить, ніби смальцем помащена, а в неї вп’ялися білі крапинки...*;

– назви страв: *колотуха* (‘ряжанка’ (СУМ, IV, с. 235))*, маторжаник* (‘корж із маком’ (СУМ, IV, с. 652))*, підпалок* (‘перепічка’ (СУМ, VI, с. 532); ‘півхлібина, формою нагадує паляницю’ (СПГ, с. 74)). Напр.: *– На чому ви тоді сиділи? Га? На воді та біді,* ***маторжаники*** *з тертого хріну та листу жували, бо збіднились до решти*;

– назви засобів пересування: *під’їздка* (виноска – *невеликий човен*)*, каруца* (‘румунська хура, віз’ (СУМ, IV, с. 113)). Напр.: *– Так-от, ще по повній, бо час наш недовгий, а сядемо на мою* ***каруцу*** *– і хватопеком до вашого попа*;

– назви людей (здебільшого експресивно забарвлені): *галабурдник* (‘бешкетник’ (СУМ, II, с. 148))*, лайдак* (‘ледащо, ледацюга, нероба’ (СПГ, с. 55))*, отряха* (‘бешкетник, розбишака; зірвиголова’ (СУМ, V, с. 812)). Напр.: *І Чигирин мимоволі залюбувався* ***отряхами****, від яких ніхто ні разу не почув кислого слова*;

– назви окремих частин тіла людини: *варги* (‘губи’ (СПГ, с. 15))*, п’ястук* (‘кулак’ (СУМ, VIII, с. 419))*, чупер* (‘чуприна’ (СУМ, XI, с. 384)). Напр.: *Оце дочекався святого вечора! – лаяв батька* [Стьопочка], *та й себе картав, бо таки справді розпустив* ***варги*** *більше, ніж треба*;

– назви ознак і властивостей: *вихудлий* (‘схудлий’ (СУМ, I, с. 535))*, макоцвітний* (‘дурний, навіжений’ (СУМ, IV, с. 603))*, наська* (‘наша, місцева’ (СПГ, с. 66)). Напр.: *Справді, від “фердинандів” вигулькнув* ***вихудлий*** *за зиму заєць і щодуху покотився до лісу....*

Серед ознак - характеристик зовнішності людини зафіксовано значну групу прикметників, утворених від діалектного іменника *гудз (гудзь)*, який у Словнику української мови тлумачиться як ‘вузол’ (СУМ, I, с. 189), а в Словнику подільських говірок - як ‘гуля’ (СПГ, с. 30), і є означенням при іменнику *рука*. Це ад’єктивне утворення зафіксовано в декількох графічних різновидах: *гудзувата, гудзукувата*: ***Гудзувата*** *Омелянова* ***рука*** *пригашує недокурок і шанобливо тягнеться до Давида*; *Давид Васюта одвів погляд від кладовища, од його тіней, мерзлякувато стиснув* ***гудзукуваті руки***.

Для характеристики внутрішніх якостей людини письменник часто вживає й відіменниковий дериват *отряхуватий* (‘задирливий, розбишакуватий’ (СУМ, V, с. 812)): ***Отряхуватий Кульбабенко****, виявилося, був зразковим сім’янином і навіть тепер, без дозволу, інколи провідував своє чимале посемейство* [8, с. 75]. У романі “Правда і кривда” зафіксовано

прикметник *анциболотний*, утворений від діалектизму *анциболот* (‘болотний чорт’ (СУМ, І, с. 53)), який використовується для змалювання поведінки, характеру персонажа: ... *аж в кінці стайні* ***анциболотний Максим Полатайко****, який пройшов і мідні труби, і чортові зуби, доладно пустив низом пісню....* Загалом діалектизми-прикметники виконують у творах Михайла Стельмаха роль експресивно забарвлених епітетів.

– назви дій: *балювати* (‘балувати; бенкетувати’ (СУМ, І, с. 98); ‘гостювати’ (СПГ, с. 11))*, вистарчати* (‘вистачати’ (СУМ, І, с. 500)*, надозолити* (‘дошкуляти’ (СУМ. V, с. 74)). Напр.: *Підвівши убогий баланс, Іван сказав: – Як* ***балювати****, то* ***балювати****: підем у привокзальний буфет, там я вчора бачив оливки, з Греції привезли*.

Окремо виділяють діалектизми-дієслова, що характеризують дії та вчинки персонажів. Вони позначені виразною експресивністю, і автор часто вживає їх як синоніми до загальновживаних слів: *галамагати, грамузляти, нагибати, подейкувати, одгетькуватися, притарабанитись, притарганитися, перебаранчати, таляпати, тямкувати, шелепати* тощо: *– Де ж ви* ***нагибали*** *це сіно? – здивовано розгойдується на журавлиних ногах Петро Гайшук*. Тут діалектне дієслово *нагибати* (СУМ, V, с. 40) виступає синонімом до загальновживаного, стилістично нейтрального дієслова *знайти* і надає мові персонажа невимушеності та підкресленої емоційності;

– назви ознак дій, станів: *борше* (‘швидше’ (СУМ, І, с. 222; СПГ, с. 14))*, живовидячки* (‘особисто, власними очима’ (СУМ, ІІ, с. 526))*, завсігди* (‘завжди’ (СПГ, с. 37))*, небавом* (‘незабаром, скоро’ (СУМ, V, с. 279)*, хватопеком*. Напр.: *А син, коли й приїжджав на хутір, то тільки для того, щоб* ***хватопеком*** *набрати садовини, сушні чи меду на потаємний продаж*.

Діалектизми в художніх творах Михайла Стельмаха є засобом створення докладного, максимально наближеного до дійсності опису життя і праці людей з усіма її подробицями. Із цією метою вживають як стилістично нейтральні територіальні діалектизми, так і яскраво експресивні, оцінні.

Однією з основних причин їхнього залучення до мовної тканини творів, очевидно, є бажання автора пов’язати мову своїх героїв із конкретною місцевістю. Найбільша кількість діалектизмів припадає на пряму мову персонажів у всіх її проявах (монологи, діалоги, полілоги, внутрішні монологи). Проте справжнім засобом виразності стає не кожен діалектизм у мові персонажа, а тільки той, який читач сприймає як додатковий штрих до мовного портрету.

Отже, у мові прози Михайла Стельмаха діалектизми є засобом створення образу, опису життя і побуту людей Поділля, відтворення місцевого колориту, типізації характерів представників різних суспільних прошарків. Загалом, основними стилістичними функціями діалектизмів у творах письменника є: 1) відтворення локального колориту описуваних подій; 2) мовна характеристика персонажів. Більшість діалектної лексики, вживаної у прозі Михайла Стельмаха, зафіксована у словниках. Це можна пояснити, очевидно, роллю подільських говірок у розвитку сучасної української мови як перехідних між східними і західними говірками. У перспективі – лінгвостилістичний аналіз діалектних слів у творах інших подільських майстрів слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С. Діалектне слово у словнику і в тексті / С. Бибик // Семантика мови і тексту : зб. ст. VIII Міжнар. конф. – Ів.-Франківськ : Плай, 2003. – С. 46–50.

2. Гриценко П. Ю. Мови чисті джерела / П. Ю. Гриценко // Культура слова. – К., 1983. – Вип. 25. – С. 32–38.

3. Єрмоленко С. Я. Народно-розмовна традиція в літературно-художньому мовленні (на матеріалі сучасної української прози) / С. Я. Єрмоленко, Г. М. Гримич // Питання мовної культури. – К. – 1968. – Вип. 2. – С. 14–32.

4. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1978. – 376 с.

5. Паламарчук Л. С. Академічний тлумачний словник української мови / Л. С. Паламарчук // Слово і фразеологізм у словнику. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 4–22.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Стельмах – Стельмах М. П. Твори : у 6 т. / М. П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1972–1973.
СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 –1980.
СПГ – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький ред.-видавн. відділ, 1991.

Tetyana Tkachenko

Dialecticism in a language of Myhaylo Stelmah's prose

In the article it was realized a lingostylistic analysis of dialectical words, which were noted in Myhaylo Stelmah's language prose. Phonetical and lexical dialecticismes were described, their stylistical potential was found out, it was determined author's way and methods of using the dialecticisms with a view of stylization of colloquial colouring in an artistic text.
Key-words: dialecticism, dialectical lexical, expressiveness, stylization of colloquialness.

Борис Коваленко

ФОНЕТИЧНІ І ГРАМАТИЧНІ ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ В ІДІОСТИЛІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Статтю присвячено дослідженню рукописної спадщини М. Коцюбинського, зокрема проаналізовано діалектні фонетичні і граматичні особливості мови його творів. Виявлено, що основну діалектну базу ідіостилю серед зафіксованих рис різних говорів становить подільський говір південно-західного наріччя.
Ключові слова: подільський говір, фонетичні особливості, граматичні особливості.

Актуальним напрямом сучасного мовознавства залишається проблема взаємодії літературної мови і діалектів. Важливим, зокрема, є вивчення питання про взаємодію діалектних і літературних елементів на матеріалі текстів художніх творів, оскільки "стиль художньої літератури має здатність надовго затримувати і навіть активізувати в собі позалітературні мовні елементи, використовувати зі стилістичною метою ті мовні явища, що згодом можуть стати літературною нормою" [9, с. 52].

Дослідження мовного аспекту ідіостилю письменників дає змогу побачити їхню індивідуальну неповторність, оцінити їхній внесок у становлення і розвиток української літературної мови, визначити місце діалектизмів і їхніх функцій у художній мові. Праці К. Д. Глуховцевої, В. В. Ґрещука, А. С. Зеленька, Б. В. Кобилянського, Г. О. Козачук, І. Г. Матвіяса, М. Й. Онишкевича та ін. присвячені проблемам взаємодії діалектної та літературної мови. Але, як зауважує П. Ю. Гриценко, сьогодні "відсутні цілісні дослідження про ідіолекти письменників – з вичерпною характеристикою мови творів як самодостатніх об'єктів вивчення, так і в контексті історії становлення і розвитку літературної мови" [3, с. 16].

Мова художніх творів видатного прозаїка кінця XIX – поч. XX ст. М. Коцюбинського є предметом різнопланових наукових, зокрема, лінгвістичних досліджень. Так, можна виокремити роботи, спрямовані на комплексний аналіз прози письменника, в яких розглянуто лексику різних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію і стилістичну фонетику творів М. Коцюбинського [2, 7, 8, 12], стосунки та взаємозв'язки синоніміки народно-розмовної лексики, особливостей фразеології і метафоризації лексем [2, 4, 8], мовні особливості окремих творів письменника [2, 4, 5, 10, 13, 14]. Діалектну основу мови у творах письменника досліджує І. Г. Матвіяс, який зазначає, що письменник творчо використав мовні досягнення попередніх класиків літератури, збагатив українську літературну мову говірковими елементами, передусім особливостями подільського й гуцульського говорів [11, с. 52]. О. Г. Давидова [6] вивчає роль лексичних діалектизмів як